

ДАВНЯ ЛІТЕРАТУРА

ПОВІСТЬ ВРЕМЕННИХ ЛІТ

Загальна характеристика

«Повість временних літ» — це умовна назва літописного зведення XII ст. Текст твору зберігся в складі пізніших збірок XIV–XVI ст. «Повість временних літ» відома у трьох відмінних редакціях. Перша редакція була створена в 1113 році монахом Києво-Печерського монастиря Нестором. У 1116 році була укладена друга редакція «Повісті временних літ». Її упорядником став ігумен Видубецького Свято-Михайлівського монастиря Сильвестр, який за дорученням князя Володимира Мономаха вніс до літопису певні корективи. Зокрема, він применшив історичну вагу київського князя Святополка (1093–1113), виділивши натомість яскраву постать Володимира Мономаха. Цей варіант тексту «Повісті временних літ» був включений до складу літописного зведення, яке переписав чернець Лаврентій у Суздалі в 1377 році. Тому цей список називають Лаврентіївським. Третя редакція «Повісті временних літ» також була створена одним із ченців Видубецького монастиря у 1118 році і призначалася для сина Володимира Мономаха Мстислава. Вона увійшла до складу літописного зведення волинського походження, закінченого на початку XIV ст. Це зведення зберігалось в Іпатському монастирі, де й було скопійоване у XV ст., — цей літописний список називають Іпатським.

Жанр літопису не передбачає авторства в сучасному його розумінні. Правомірно говорити про упорядників, які, кожен у свій час, збирали різноманітну інформацію і включали її до складу літопису. Відбір визначався не лише політичною кон'юктурою, але й рівнем освіти та масштабом мислення упорядника, в окремих випадках — особистими симпатіями та антипатіями.

Основним упорядником «Повісті временних літ», талановитим літописцем вважали монаха Києво-Печерського монастиря Нестора. Перші рядки літопису в Іпатському списку зберегли його ім'я: «Повість временних літ Нестора, чорноризця Феодосієвого монастиря Печерського, звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала».

Нестор використав уже наявне київське літописне зведення, але доповнив його за рахунок нових усних і писемних джерел.

«Повість временних літ» — перший давньоукраїнський літопис (від «літо» — рік і «писати»). Це жанр історичної прози, в якому розповідь ведеться за роками. Головною композиційною одиницею літопису є річна стаття. Вона може мати різний обсяг залежно від того, наскільки важливі події відбулися певного року. Літопис використовує два типи оповіді: власне річні записи — стислі повідомлення про події поточного року, та розгорнуті літописні оповідання — описи подій в їх докладному висвітленні і нерідко в літературній обробці.

Літопис подає яскраві й виразні характеристики історичних осіб. Для цього використовується фольклорна поетика, засоби воїнської повісті та житійної літератури. У зображенні персонажів помітну роль відіграє пряма мова — це може бути звернення князя до воїнів, дипломатичні переговори, виступи на зібраннях. У більшості випадків промови персонажів виразні й лаконічні.

Мовний матеріал «Повісті временних літ» багатий виражальними засобами. Літопис широко використовує образні фразеологічні вислови, народні прислів'я і приказки, спеціальну лексику — церковну, юридичну, військову, мисливську.

Назва твору походить від його початкових слів — «Ця Повість временних літ, звідки пішла Руська земля, хто в Києві почав спершу княжити і як Руська земля постала».

Літопис розпочинається згадкою про біблійний сюжет — поділ землі між синами Ноя після всесвітнього потопу. Слов'яни відносяться літописцем до нащадків Ноевого сина Яфета. Далі пропонується інформація про розселення та назви слов'янських племен: *«Ті слов'яни прийшли й сіли по Дніпру і називалися полянами, а інші — древлянами, тому що вони оселилися в лісах, а ще інші сіли між Прип'яттю і Двіною і називалися дреговичами, а інші сіли на Двіні і називалися полочанами, від річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота»*. Автор дає географічний опис древньої Русі. Він особливо відзначає роль Дніпра як основної водної артерії на шляху «із варяг у греки».

Упорядник «Повісті временних літ» вважав за необхідне включити до її складу легенду про апостола Андрія. Це візантійська легенда, перероблена літописцем: історія проповідницької місії апостола Андрія у Причорномор'ї доповнюється відомостями про його мандрівку по Дніпру до Балтійського моря. Розповідаючи про відвідання апостолом Андрієм місцевості, де постала столиця Київської Русі, **літописець виходить з патріотичних міркувань, прагнучи звеличити свою країну.**

Після цього він записує **легенду про заснування Києва братами Києм, Щеком, Хоривом** (літописець наводить також альтернативну версію походження міста, яку сам і спростовує).

Літописець виділяє полян серед інших слов'янських племен, намагається зобразити їх в найкращому світлі. З цією метою він розповідає про миролюбність полян, однак зауважує, що вони завжди могли постояти за себе.

Наступний виклад подій у літописі подається за роками. Річна сітка починається з **852 року**. Цього року, як зазначає літописець, **полянська земля стала називатися Руською**. Під 862 роком подається «варязька легенда», яка розповідає про покликання трьох братів-варягів, Рюрика, Синеуса і Трувора, на князювання в слов'янську землю. У тій же річній статті вміщена розповідь про дружинників Аскольда і Діра, які на певний час захопили владу в Києві.

Окремий сюжет в літописі пов'язаний з **діяльністю князя Олега (882–912)**, що увійшов в історію як Олег Віщий.

Наступний фрагмент літопису присвячений князеві **Ігорю Рюриковичу (913–945)**. Тут подається розповідь про походи князя на Візантію та про похід на деревлян і вбивство Ігоря деревлянами. Літопис розповідає, як князь Ігор та його воїни, не вдовольнившись одержаною даниною і вимагаючи ще, були вбиті обуреними деревлянами.

В літописі є свідчення про помсту княгині Ольги, вдови Ігоря. Вона вчинила криваву розправу над деревлянами і підкорила всю деревлянську землю.

Надалі літописець характеризує переважно воєнні подвиги князя **Святослава Ігоревича (945–972)**. Князеві дається характеристика, яка підкреслює його витривалість, сміливість і відчайдушність.

Важливим епізодом «Повісті временних літ» є розповідь про князя **Володимира Святославича (980–1015)**. Ставши київським князем, Володимир прагне зміцнити єдність підвладних йому земель. На той час кожне слов'янське плем'я мало своїх богів (слов'яни тоді були язичниками). За наказом Володимира всі слов'янські боги були об'єднані в пантеон, а їх скульптурні зображення (кумири) поставлені в Києві та інших містах. Головним богом вважався Перун, покровитель князя і дружини, бог війни, грому і блискавки. Помітне місце займав Велес (Волос), бог торгівлі та худоби. Боги сонця Хорс і Дажбог вважалися повелителями сил природи, покровителями життя й достатку. Очевидно, проведена реформа не дала для ідеологічної підтримки княжчої влади очікуваних результатів, тож невдовзі і перед Володимиром постало питання «вибору віри». Під 987 роком «Повість временних літ» розповідає про посольство від князя

Володимира до болгарів (мусульман), німців (католиків) і греків (східних християн). Посланням наказано «випробувати різні віри».

Продовжуючи оповідь, літописець повідомляє про взяття військом Володимира грецького міста Корсуня (так названо Херсонес Таврійський, опорний пункт Візантії в Криму). Захопивши Корсунь, князь, як умову мирної угоди, вимагав від візантійських імператорів (на той час у Візантії правили одночасно два цари — Василь і Костянтин) віддати йому за дружину царівну Анну, сам же погоджувався при цьому прийняти християнство. Таким чином літописець підкреслює, що нова віра не була нав'язана князеві, навпаки, він домогся її своєю зброєю. На вимогу Володимира греки віддали за нього царівну Анну, натомість він **у Корсуні в церкві святого Василя в 988 році прийняв хрещення**.

Повернувшись до Києва, князь Володимир наказав знищити язичницькі ідоли та хрестити місцеве населення.

Князю Володимиру доводилося дбати про захист Русі від нападів ворожих кочових племен. Чимало зусиль було витрачено на боротьбу з печенігами. Як свідчить літопис, одного разу супротивні сторони постановили вирішити протистояння в поєдинку. Коли не знайшлося в руському стані гідного воїна, проти печенізького богатиря виступив майстер-кожум'яка. Характерно, що в даному випадку на захист загальнонародних інтересів виступає не князь або боярин, а проста людина, яка викликає захоплення літописця.

Під 1015 роком «Повість временних літ» подає звістку про смерть князя Володимира через хворобу. Після нього князівство відійшло до Святополка. Останній, щоб забезпечити свою позицію та позбутися можливих претендентів на князівство, віддав наказ убити своїх братів Бориса і Гліба. Літописець засуджує Святополка, порівнюючи його з братовбивцею Каїном. Водночас літопис змальовує ідеальні образи князів-мучеників, що постають прикладом самовідданої братньої любові. Після смерті Бориса і Гліба в боротьбу за Київ включився інший син Володимира — новгородський князь Ярослав, пізніше прозваний Мудрим. Він переміг Святополка і зайняв Київ.

Багато уваги «Повість временних літ» приділяє саме цьому князеві — Ярославу Мудрому (1019–1054). Після вигнання Святополка він розділив Русь із своїм братом Мстиславом, який княжив у Тмутарокані, а потім у Чернігові. Після смерті Мстислава Ярослав Мудрий став одноосібним володарем Київської Русі. Літописець подає докладний опис діяльності князя, розповідає про спорудження церков, плекання християнської вири та освіти.

Після смерті Ярослава Мудрого на Русі настає період нестабільності, спричинений нападами кочовиків та князівськими усобицями. У цей час Київська Русь не раз зазнавала спустошливих половецьких набігів. З особливим драматизмом літопис розповідає про напад половців на Києво-Печерський монастир. Поставши перед загрозою страшної зовнішньої навали, руські князі вирішили припинити усобиці і об'єднатися для організації протистояння войовничим кочовикам. Вони з'їхалися на раду до Любеча, села поблизу Києва, і там домовилися про визнання права спадкового володіння своїми вотчинами. Однак і після цього усобиці між князями не припинилися.

В останніх фрагментах літопису все частіше з'являються згадки про Володимира Мономаха, особливо у зв'язку з організацією протистояння половецьким нападам. На той час він ще не був київським князем, однак розглядається літописцем як одна з найбільш яскравих історичних постатей. Володимир Мономах зображений як мудрий стратег і патріот, який виступив за об'єднання всіх руських сил. Завдяки об'єднанню князів та їх спільним діям вдалося здобути вирішальну перемогу над половецьким військом.

ІВАН ВИШЕНСЬКИЙ

Загальна характеристика

Повної його біографії не існує. Вважають, що Іван Вишенський народився в 30—40-х роках XVI ст. в м. Судова Вишня на Львівщині. Вірогідно, там здобув початкову освіту. Проживав у Луцьку та в Острозі. Можливо, як припускає І. Франко, в Острог його запросив найбільший із тогочасних українських магнатів князь Костянтин Острозький. Потреба в присвяти себе Богові штовхнула Івана Вишенського до того, що в 70-х роках він вирішив решту свого життя прожити в монастирі на горі Афоні в Греції. Це був тогочасний найстрогіший православний монастир. Проте фанатична віра Вишенського-монаха не поступалася його патріотизмові. Стан Івана Вишенського напередодні важливого рішення — спасіння душі чи порятунку України — добре передає Іван Франко у поемі «Іван Вишенський». Факти свідчать, що Іван Вишенський дійсно збирався покинути Афон і на прохання православних священиків з Луцька повернутися в Україну, про що сповідав свого друга, ігумена Манявського Скиту на Прикарпатті Іова Княгиницького. Але хвороба чи інші причини перешкодили це зробити.

Творчість Івана Вишенського тісно пов'язана з церковним життям. У церковній полеміці він виступив як послідовний прихильник збереження давніх традицій українського православ'я. Серед його послань і трактатів особливою силою викривального пафосу відзначається «Послання до єпископів», де автор засуджує церковних владик, які виступили ініціаторами Берестейської унії. Полеміст звинувачує їх у нехтуванні євангельських заповідей та церковних традицій. Унія для Івана Вишенського — логічний наслідок моральної деградації церковних ієрархів, що поставили користюлюбство вище за скарги духовного вдосконалення. Полеміст дає церковним владикам надзвичайно гострі негативні характеристики, застерігає їх від подальших непродуманих вчинків, закликає до покаяння й виправлення.

На Афоні прожив майже сорок років. Помер Іван Вишенський у 20-х рр. XVII ст., усамітнівши у печері-келії над Егейським морем.

Творчий доробок Івана Вишенського кількісно невеликий: «Розвінчання диявола-світодержця», «Писання до князя Василя», «Порада», «Писання до всіх загалом, у людській землі живущих», «Сповідання коротке про латинську звабу», «Короткословна відповідь Петрові Скарзі», «Послання львівському братству», «Послання Іову Княгиницькому», «Ганьба мисленна», «Писання до втеклих від православної віри єпископів». Оскільки Вишенський писав у рідний край із чужини, то більшість своїх творів називав «посланнями» і «писаннями».

Усі полемічні твори Івана Вишенського вражають силою духу, енергією слова та емоційною напругою. Їх стиль образний і яскравий, позначений виразною початкою авторської індивідуальності.

СЛОВО ПРО ІГОРІВ ПОХІД

Тема, ідейний задум та жанр «Слова про Ігорів похід»

Автор «Слова про Ігорів похід» розповідає про похід новгород-сіверського князя у яскравих, емоційно насичених, розгорнутих образних картинах. Другорядний історичний епізод в авторському зображенні набуває вигляду драматичної дії всенародного значення, яка змушує замислитися над сучасним та майбутнім рідного краю. «Слово про Ігорів похід» переявляє глибоким патріотичним пафосом, щирим уболіванням автора за долю свого народу. Авторські переживання надзвичайно різноманітні: від сумних і скорботних до піднесених

і патетичних. Уболівання за долю рідного краю, глибокий патріотизм визначають ідейний задум твору. Його тематичну основу становить тема батьківщини, який підпорядковані основні мотиви. Щоб найповніше виразити тему, автор постійно змінює місце дії, переносить його від Ігоревого війська до половецького степу, звідти до Києва, в різні руські міста, до Путивлю, знов у половецьку землю, звідти на Русь — до Києва. Він звертається до сучасного й минулого, навіть до передбачення майбутнього. Так досягається ефект об'ємного, панорамного зображення, який дозволяє змалювати цілісний образ рідної землі та її історичної долі.

Своєрідність і неповторність цього твору не дозволяє дати йому якусь чітку жанрову характеристику. Лише умовно «Слово про Ігорів похід» можна визначити як героїчну поему.

Поетичний стиль «Слова про Ігорів похід» поєднав елементи книжної та народної традицій. Особливою прикметою твору є його символізм. Рух половецького війська передається як наближення чорних хмар, що закривають чотири сонця — чотирьох князів, учасників походу. Битва позначається символом весільного бенкету, на якому проливається криваве вино. Бойові дії символічно співвідносяться з посівом і молотбою тощо. Важливою ознакою поетики «Слова про Ігорів похід» є фольклорні порівняння: Боян — соловей, Всеволод — буйтур, Ярославна — зозуля, половці — чорні ворони. Широко використані також запозичені з народної поезії постійні епітети (чисте поле, сірі вовки, гострі мечі, синє море).

ІСТОРІЯ РУСІВ

Загальна характеристика

«Історія русів» — літературно-публіцистична пам'ятка орієнтовно кінця XVIII — початку XIX ст. Авторство твору не встановлене. «Історія русів» розповідає про події, які відбувалися в Україні від давнини до 1769 р. Виклад подій виразно тенденційний. Вони осмислюються з позиції українського патріотизму. Основна увага приділяється змалюванню самовідданої боротьби українців з чужоземними загарбниками. У творі особливу роль відіграє зображення національно-визвольної війни 1648–1654 рр., яка вивільнила потужну енергію народу в його прагненні до свободи та громадянського розвитку. Автор ідеалізує козацтво й козацький демократизм. Він рішуче засуджує brutальні дії російських монархів, спрямовані на обмеження української автономії.

«Історія русів» становить найбільший інтерес як історико-літературна та суспільно-політична пам'ятка. Вона свідчить про кристалізацію національної самосвідомості та формування державницьких поглядів в українському інтелігентському середовищі.

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА
(1722–1794)

Загальна характеристика літературної спадщини Г. Сковороди

Сковорода — автор ряду літературних і філософських творів. Їх ідейний зміст підпорядкований пошуку смислу життя людини та визначенню шляхів до щастя. Розуміючи філософію як науку життя, письменник з метою найбільш точного вираження своїх поглядів поступово переходив від літературних до філософських жанрів — діалогів, трактатів, притч. Свою поетичну діяльність Сковорода розпочав ще в 50-х рр., а в 70–80-х об'єднав раніше створені поезії у збірник

«Сад божественних пісень». Це духовно-філософська лірика, навіяна переважно релігійними переживаннями автора. Найбільшу популярність здобула **десята пісня збірки «Всякому місту — звичай і права»**, де вічні людські чесноти — чисте сумління й мудрість — протиставляються марноті щоденних спокус. У вісімнадцятій пісні «Гей ти, пташко жовтобоко» письменник виявив високу майстерність у філософському осмисленні фольклорного матеріалу. У пісні двадцятій «Чистий можеш бути собою» автор підносить душевну чистоту як найбільший людський скарб, що не боїться злих наклепів і ворожих підступів. Значна частина поезій Сковороди залишилась поза збіркою. Серед них викликає інтерес вірш **«De libertate»** («Про свободу»), в якому автор **визначає особисту свободу людини як одну з найбільших життєвих цінностей**.

Сковорода увійшов в українську літературу як талановитий байкар, автор збірки «Байки харківські». Частину творів він написав ще наприкінці 60-х рр., частину — в 1774 р. **У своїх байках письменник звертається переважно до морально-філософських аспектів життя людини й суспільства.** У збірці байок однією з найголовніших є **проблема індивідуального самопізнання** та визначення людиною свого природного шляху. У байках «Бджола та Шершень», «Зозуля та Дрізд» автор обґрунтовує ідею «сродної праці», засуджуючи людей, які легковажать своїми природними нахилами. У байці «Собака і Вовк» письменник звертається до з'ясування тих чинників, які сприяють утвердженню душевної спорідненості й дружніх стосунків між людьми.

Серед філософських праць Сковороди складною побудовою та смисловою глибиною відзначається діалог «Алфавіт, чи Буквар світу». Автор звертається до важливих питань самопізнання, визначення людиною своїх природних нахилів, розглядає проблеми «сродної праці» та людського щастя.

Філософський досвід Сковороди відчутно вплинув на розвиток нової української літератури. Його ідеї стали важливим духовним орієнтиром, що визначив особливу увагу українських письменників до морально-філософської проблематики.

УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА КІНЦЯ XVIII — 90-Х РР. XIX СТ.

ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО
(1778–1843)

Ідейно-художня концепція та сюжетно-композиційні особливості повісті «Маруся»

Повість Квітки «Маруся» має складну ідейно-художню концепцію (комплекс ідей, у яких розкривається авторський задум). Ця концепція безпосередньо залежить від завдань, які ставив перед собою письменник: використавши простонародний мовний матеріал, створити на його основі «серйозну», чутливу, сентиментальну повість і сприяти, таким чином, соціальній реабілітації простих людей. Простіше кажучи, Квітка, як і інші сентименталісти, виступав проти дискримінації простих людей і, змальовуючи їх у своїх творах, підкреслював на сьогодні вже самозрозумілі речі: простолюдин — це повноцінна людина, здатна, зокрема, на вияв щирих почуттів і переживань. Звідси бажання письменника змалювати протонародний світ у якомога більш привабливому світлі. Люди, що належать до цього світу, за думкою автора повісті, зберегли свою добру природну основу, а отже, можуть розглядатися як носії по-справжньому щирих емоцій та найкращих моральних рис. Традиційно

сентименталістську тему любові письменник поєднав з темою смерті: справжнє кохання, таким чином, проходить найвищий рівень апробації. Вже на початку повісті ми натрапляємо на розмірковування оповідача про смерть і людське життя: тут усе вкладається в рамки християнського спіритуалізму — мовляв, фізична смерть не є остаточною смертю. Ці роздуми скеровують читача до відповідного сприйняття історії взаємин головних персонажів: справжнє кохання, хоча б у містичній перспективі, здатне подолати смерть. Згідно з християнськими уявленнями трактується й образ головної героїні. Це певний ідеал, у якому підкреслюються не лише зовнішня краса, а насамперед краса внутрішня — моральна, емоційна, духовна. Відповідно до християнських естетичних поглядів, краса — прерогатива божественного. Кожна людина створена за вищим взірцем і відповідно від народження одержує частку тієї краси. Тож призначення людини — примножувати своїми ділами подаровану їй красу, щоб потім повернути її до першоджерела. Образ головної героїні Квітчині повісті яскравіший і слід розглядати у зв'язку з такими уявленнями — її добротне життя, щире кохання і смерть — це примноження вищої краси й «повернення» її до вищого першоджерела. Якщо пригадати настанову письменника на реабілітацію простої людини, стає зрозумілим його намір поставити в такий спосіб представницю простонародного середовища на майже недосяжну моральну й духовну висоту. Так простонародний світ стає у Квітчиній повісті ніби «ближчим до Бога».

Сюжет повісті елементарний і в загальній своїй канві мало чим відрізняється від типової сентиментальної схеми: зародження кохання Марусі й Василя — перешкода (загроза військової служби) — подолання перешкоди — нова перешкода (розлука) — смерть закоханих. Важливо пам'ятати, що в сентиментальному творі співіснують дві «правди» — «правада життя» і «правада серця». Тому сентиментальний сюжет передбачає відповідне мотивування вчинків персонажів, зорієнтоване, звичайно, на пріоритетність сердечної правди (приміром, у Квітчиній повісті героїня помирає не через те, що застудилася («правада життя»), а через свою неспроможність витримати розлуку з коханою людиною («правада серця»). Слід пам'ятати, що в сентиментальному творі життєва правда завжди поступається правді сердечній — у цьому виявляється умовність мистецтва.

Ідейний задум «Конотопської відьми» та характер переосмислення письменником народної демонології

Задум «Конотопської відьми» виник у Квітки як безпосередня реакція на конкретні прояви заборонності. Письменник був знайомий з випадками, коли народні повір'я використовувались для переслідування осіб, обвинувачених у чародійстві. У листі до редактора журналу «Современник» Квітка, зокрема, писав: *«Усе це засноване на розповідях старожилів. Топлення відьом під час посухи не лише бувальщина, з усіма гіркими наслідками, але, на подив і навіть жах, відновлене поміщицею сусідньої губернії»*. Як просвітник-гуманіст, письменник бачив свій обов'язок у розвінчанні подібних забобонів, які могли згубно позначитись на житті і здоров'ї людей. Вірі в нечисту силу він протиставляє християнську моральність та раціонально визначені й перевірені досвідом правила людського співжиття.

В основу «Конотопської відьми» покладено фрагмент з народної демонології. Згідно з простонародними уявленнями, відьма наділяється здатністю насилати грозові хмари, викрадати дощі, небесні світила, шкодити худобі й людям. Зовні це немолода жінка, яка мешкає за межами села. Її вірним помічником неодмінно має бути чорний кіт. Відьму бояться, але й нерідко звертаються до неї по допомогу. Вважається, що вона здатна допомогти в сердечних справах за допомогою любовної магії.

У Квітчиній повісті образ відьми змальований етнографічно достовірно. Автор досить докладно, ніби милуючись, передає народні уявлення про нечисту силу. Звичайно, його приваблює лише естетично-ігровий, формальний бік цих уявлень. Сама ж демонологія, її змістова сторона, зазнає в «Конотопській відьмі» гострої моралістичної критики. Народні вірування трактуються як забобони — прояви недостатньої освіти та моральної недосконалості. З погляду письменника, жодні зовнішні злі сили нездатні вплинути на людську волю. Лише особиста моральність чи неморальність визначають життя кожного індивіда.

Таким чином, народна демонологія в «Конотопській відьмі» зазнає просвітницької критики й переосмислюється в морально-раціоналістичному дусі.

МИКОЛА КОСТОМАРОВ (1817–1885)

Перші літературні спроби Костомарова припали на харківський період його життя. Саме тоді він заявив про себе як талановитий поет і драматург. Обравши літературний псевдонім Ієремія Галка, Костомаров видав у той час дві поетичні збірки — «Українські балади» (1839), «Вітка» (1840), а також історичні драми «Сава Чалий» (1838) та «Переяславська ніч» (1841).

У поезіях Костомарова переважають історична та фольклорно-побутова теми. Автор звертається до ліричних мотивів туги, самотності, сирітства, нерозділеного кохання. Важливою є для нього також тема поета і поезії — тема пісні й хуждного слова в духовному житті людини й народу.

До цієї теми Костомаров звернувся у вірші «Соловейко», поєднавши її з темою нещасливого кохання. Композиційною основою твору є паралелізм: спів солов'я порівнюється з проникливістю поета, який за допомогою натхненного слова сягає сердечних глибин. Спів соловейка супроводжує драму людської душі, що переживає непоправну втрату. Лише пісня дозволяє забути про самотність, виявляючи здатність до перегуку та навіть своєрідного діалогу з найбільш інтимними сторонами людської особистості.

МИХАЙЛО ПЕТРЕНКО (1817–1862)

Літературна діяльність Петренка припала на кінець 30-х — 40-ві рр. Перші твори поета побачили світ на сторінках харківських альманахів «Сніп» і «Молодик». Більша частина творів Петренка була опублікована як окрема добірка «Думи та співы» в «Южном русском сборнике». В його поезії переважає психологічно-особистісна тематика. Найбільшу популярність здобув вірш Петренка «Небо» («Дивлюся на небо та й думку гадаю»). Образ неба осмислюється автором як символ поетичного світу краси й гармонії. Ліричний герой, нарікаючи на свою «безкрилість», прагне вирватися з обіймів сірої щоденності в ідеальну сферу фантазії і мрії, де відсутні обмеження та умовності людського суспільства. В його емоційному пориві виражене прагнення особистості повернути втрачене органічне відчуття єдності з космосом, розчинитися в безкраїх «небесних» просторах і хоча б на мить уявно досягти бажаного ідеалу повноцінного буття.

ВИКТОР ЗАБІЛА (1808–1869)

Творча діяльність Забіли припала на другу половину 30-х — 40-ві рр. Творам Забіли властиві емоційна простота й щирість. Він нерідко використовує характерні для фольклору художні засоби і прийому, творчо переосмислює народно-

поетичну образність. Душевний стан ліричного героя нерідко співвідноситься з явищами природи та довкілля. Козак, сирота, соловей — найбільш поширені образи-символи, які використовує поет.

У вірші «Соловей» («Не щебечи, соловейку...») Забіла звертається до теми нещасливого кохання. Свій твір він будує на своєрідній настроєвій антитезі: радісний весняний спів солов'я і гіркі роздуми безнадійно закоханого ліричного героя. В останніх рядках поезії тема розширюється новим нюансом — мотивом смерті як єдино можливим виходом для ліричного героя в даній драматичній ситуації. Завдяки цьому вірш набуває загального мелодраматичного емоційного забарвлення.

МАРКІЯН ШАШКЕВИЧ (1811–1843)

Літературна спадщина Шашкевича невелика. Більша частина творчого доробку письменника побачила світ після його смерті. Шашкевичеві належить авторство ряду україномовних і польськомовних поезій та одного оповідання. У його творах переважає історико-героїчна та патріотична тематика. Нетривала літературна праця Шашкевича — найбільш талановитого учасника «Руської трійці» — стала початком нового етапу українського письменства в Галичині, визначивши для нього чіткі естетичні та національні орієнтири. Його скромна літературна спадщина в часи майже повного занепаду українського національно-культурного життя в Галичині залишила по собі позитивний слід в духовних настроях освіченого населення краю.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО (1814–1861)

Рання лірика Т. Шевченка: «До Основ'яненка», «Думи мої, думи мої...»

Рання лірика Шевченка за жанровими ознаками досить різноманітна. Найчастіше він звертається до жанрів присвяти, або хвалебної оди («На вічну пам'ять Котляревському»), поетичного послання («До Основ'яненка»), думки, або елегії («Думи мої думи мої...»).

Тематично рання лірика Шевченка співвідноситься зі зрозумілим бажанням поета-початківця визначити своє місце в літературі, осмислити проблему поезії та поетичної місії. Не випадково він звертається з посланням до свого старшого сучасника, відомого на той час українського прозаїка. Прагнучи зав'язати своєрідний творчий діалог, Шевченко у посланні «До Основ'яненка» (1839), поряд з високою оцінкою діяльності адресата, фактично виступає з власною громадянською та мистецькою декларацією. Основним ідейно-тематичним фоном діалогу стає образ українського козацького минулого та героїка легендарної Запорізької Січі, овіяна духом лицарства та патріотизму. На думку автора послання, поет має бути істинним патріотом і, звертаючись до сторінок національної минувшини, своїм натхненням словом сприяти пробудженню в народі історичної пам'яті.

Тема поета і поезії була розвинута Шевченком в елегії «Думи мої, думи мої...» (1840). Елегією прийнято називати сумну лірично-настрійову поезію, що передає авторські роздуми та емоції. Центральним у вірші «Думи мої, думи мої...» виступає образ «творів-дітей», поданий на емоційному фоні неспокою, суму, туги і вболівання за долю рідного краю. Значну роль у формуванні ідейного змісту поезії відіграє узагальнений ідеалізований ескіз козацької минувшини, співвід-

несений з ключовим поняттям «воля». Перехід від минулого до української сучасності символізується образами могили та співця-кобзаря. Перший символ позначає стадію народного духовного життя, що з огляду на історичні обставини перебуває в стані напівсмерті-напівсну. Другий символ вказує на призначення поета, діяльність якого логічно ототожнюється у функціональному плані з роллю медіума, здатного проникати до глибин народної духовності і за допомогою дум-пісень вивільняти захований у «могили» правдивий скарб. Поет нерозривним духовним зв'язком поєднаний з рідною землею та стихією народного буття — саме цю думку декларує поет в останньому фрагменті твору, визначаючи органічну приналежність своїх пісень до певного середовища: «В Україну ідіть, діти! В нашу Україну... Там знайдете щире серце і слово ласкаве, Там знайдете щирю правду, А ще, може, й славу...»

Поема Т. Шевченка «Катерина»

Вже в ранній творчості Шевченко звертається до жанру ліро-епічної поеми. Його перша поема присвячена зображенню жіночого страждання — ця тема стала наскрізною для подальшої творчості автора. У поемі «Катерина» (1838–1839) розглядається загалом традиційний для тогочасної літератури сюжет: взаємини пана та простолюдинки. Цей сюжет виник у межах сентименталізму в ході ширшого процесу соціальної реабілітації простої людини (до нього зверталися С. Річардсон, М. Карамзін, Г. Квітка). Сентименталісти прагнули довести, що проста людина є повноцінною особистістю, а отже, здатна на щирі прояви емоцій. Саме тому, змальовуючи стосунки між дворянином і простою дівчиною, вони наголошували насамперед на емоційному плані розгортання цих стосунків.

Тему, що була розвинута сентименталістами, Шевченко відчутно переосмислив відповідно до вимог романтичного світобачення. Так, він переніс акцент із зображення перебігу почуттів пана та простолюдинки на страдницьку долю покинутої й зневаженої жінки. Автор наголосив на конфлікті героїні з оточенням: її не лише покинув коханий — від неї відмовились батьки, її зневажають односельці. Жінка приречена на самотні мандри похмурим і непривітним світом, де врешті-решт на неї чекає смерть.

Поема Т. Шевченка «Гамалія»

Історична поема Шевченка «Гамалія» (1842) присвячена темі запорозьких чорноморських визвольних походів. Уперше до цієї теми автор звернувся ще в поемі «Іван Підкова» (1839). Історичною основою стали події XVI — XVII ст., коли українське населення потерпало від зовнішньої експансії. Люди забиралися в полон і відправлялися до Туреччини, що перетворилася на величезний невольницький ринок.

Гамалія — головний герой твору, особа не історична — узагальнений художній образ запорозького отамана. Очолені Гамалією козаки, вирушають на допомогу своїм ув'язненим співвітчизникам, безстрашно вступають у бій, визволяють українських бранців з турецької неволі та переможно повертаються додому. Автор особливо наголошує на визвольному характері запорозьких морських походів («Не кишені трусить, Ідем різать, палить, Братів визволяти»).

Зображуючи персонажів українського минулого, Шевченко намагається підкреслити й виділити такі їх риси, як патріотизм, самовідданість, здатність на самопожертву заради високої мети, загострене відчуття справедливості й готовність до справедливості захищати зі зброєю в руках.

Поема Т. Шевченка «Наймичка»

У «Наймичці» (1845) Шевченко розвинув тему материнства та жіночого страждання, до якої вперше звернувся ще в своїй ранній поемі «Катерина».

Тут також зображено жінку, що народжує позашлюбну дитину, однак її життєвий вибір інший, ніж у героїні ранньої Шевченкової поеми, яка покінчила життя самогубством. Усвідомлення власної соціальної неповноцінності в умовах звичаєвого права, що передбачало засудження позашлюбних стосунків, з одного боку, та самовіддана любов до власної дитини, з другого, приводять її на шлях жертвовного зречення материнства. Відмовляючись від права материнства та віддаючи свого сина чужим людям, вона таким чином робить його повноцінним членом суспільства, знімає з нього ганебне тавро байстрюка. Право називатися матір'ю вона віддає за перспективу щасливого майбутнього для свого сина. Отже, жертвне материнство — головна характеристика героїні поеми «Наймичка». Залишивши сина на виховання бездітному подружжю, вона перебуває поряд з ним як наймичка, віддаючи йому свою любов, але не маючи права розкрити таємницю свого материнства.

У змалюванні головного персонажа твору автор, безперечно, мав за взірць богородичний образ. Страждання й самозречення героїні стають тут атрибутами святості — відповідно до християнської семантики жертвовності, а тема материнства в Шевченковій poemі набуває майже релігійної висоти. В подальшій еволюції даної теми поет прийде до поеми «Марія», де богородичний аспект материнства, заявлений у «Наймичці» ще в підтексті, знайде своє безпосереднє вираження.

Поема Т. Шевченка «Кавказ»

Поема «Кавказ» (1845) була написана під безпосереднім враженням від звістки про загибель під час кавказької війни Якова де Бальмена, полтавського поміщика, приятеля Шевченка. Однак емоційна реакція на смерть друга поєдналась у poemі з роздумами про загарбницький характер війни, яку вело російське самодержавство на Кавказі, проводячи імперську колонізаторську політику.

Важливу роль у poemі відіграє образ Прометея. Згідно з античним міфом, це титан, який заради людей викрав вогонь з Олімпу, за що був прикутий до скелі в горах Кавказу і приречений на постійні страждання. У Шевченковому творі зміст цього образу проектується на становище кавказьких народів і символізує нескореність у боротьбі за волю навіть у майже безнадійній ситуації.

«Кавказ» — це не лише сумний твір, написаний на смерть друга. Це ще й сатиричне викриття тих сил, що спричинили цю смерть. І хоча Яків де Бальмен був офіцером російської армії та загинув від кулі повстанців, однак справжнім винуватцем його загибелі поет вважає російське самодержавство, яке розв'язало цю несправедливу загарбницьку війну і таким чином приречило багатьох людей на смерть.

Авторські симпатії цілком на боці кавказьких повстанців, які захищають рідну землю від колонізаторів. Поет звертається до них з такими промовистими рядками: «Борітеся — поборете, Вам Бог помагає! За вас правда, за вас сила і воля святая».

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ (1819—1897)

Ідейний зміст роману «Чорна рада»

Куліш був одним з найбільш активних діячів українського національного відродження. Працюючи над «Чорною радою», він, хоч і жив у Петербурзі, постійно підтримував контакти з учасниками Кирило-Мефодіївського товариства. Члени цієї організації, справжня інтелектуальна еліта нації, прагнули всебічно осмислити історичну долю українського народу та визначити місце України у світі, пе-

редусім у колі слов'янських народів. Шукаючи відповіді на гострі питання сучасності, вони зверталися до осмислення різних етапів минулого. Передусім слід було відповісти на таке питання: чому український народ утратив свою державність, а його більша частина потрапила до рабського кріпосного стану? Іншими словами, щоб визначити вірний шлях національного відродження, слід було проаналізувати колишні помилки та зробити відповідні висновки щодо причин загальнонародної кризи.

Характерно, що учасники Кирило-Мефодіївського товариства, хоч і просувались у своїх пошуках різними шляхами, приходили до дуже подібних висновків. Т. Шевченко у відомому посланні «І мертвим, і живим...» головною умовою українського відродження бачив загальнонародну єдність і злагоду. До тієї ж ідеї приходять у своїх пошуках і Куліш. Аналізуючи в «Чорній раді» один з епізодів української історії він вказує на роз'єднання як головну причину національного занепаду. Хоча, звичайно, позиція Куліша дещо відрізнялася від поглядів Шевченка.

Куліш не поділяв Шевченкового соціального ідеалізму. Змальовуючи раду 1663 р., він навмисне підкреслює фатальну роль простолюду. Для автора чорний колір позначає не лише соціальну приналежність учасників ради, а й виступає символом руїни та анархії, що зводить нанівець державотворчі задуми козацької еліти. Стихія й порив не творять державу, їм властиві мінливості і непередбачуваність. Натомість далекоглядний розум та копітка наполеглива праця — ось головні умови стабільності. Змалювавши різні українські сили, що не змогли діяти згоди, письменник вказав на їх принципову несумісність. Запорозька стихія і дрібний егоїзм простолюду, з одного боку, та державницькі, хоч у дечому й ілюзорні, задуми козацької еліти, з другого. Усе це врешті-решт, поряд із втручанням третьої сили — російського імперіалізму, який прагнув перетворити Україну на свою колонію, призвело до загальнонаціонального краху. За Кулішем, українська історія ніби приречена на фатальне кружання по колу — доки не вдасться подолати «чорний» колір роз'єднання.

Однак Куліш далеко не песиміст. Історичний фаталізм долається в його романі оптимістичним образом «приватної історії». На тлі драматичних соціальних зрушень, письменник у своєму романі змалював ідилічний світ вірного кохання, де, на відміну від розірваного антагонізмами громадського життя, панують любов, мир і злагода.

МАРКО ВОВЧОК (1833—1907)

Ідейний зміст та образи персонажів оповідання «Максим Гримач»

Марко Вовчок — жінка в літературі. Жінка, що ховається за чоловічим прізвиськом. Одне це вже саме по собі незвичайне. Росіянка за національністю, вона стала українською народною письменницею. Дворянка за походженням, яка не навиділа всім серцем кріпацтво. Саме з цієї ненависті, із спостережень за життям у батьківському домі, потім в Україні виникли «народні оповідання» Марка Вовчка, які позначені глибоким впливом критичного реалізму. Серед цих творів виділяються два оповідання — «Максим Гримач» і «Данило Гурч», які носять виразне романтичне спрямування.

Романтизм як літературний напрям в Україні мав свої особливості. Велику роль у творчості романтиків відігравала національно-історична тематика, ідеалізація патріархальних відносин, поєднання національного й соціального начал (зокрема, наявність соціальної детермінованості характерів); ліричний герой

перебуває в гармонії з природою й природним життям. Усе це притаманно й персонажам оповідання Марка Вовчка «Максим Гримач».

Характери персонажів розкриваються в їхніх діях, вчинках, поведінці, у ставленні до інших людей.

Оповідь ведеться від імені народного оповідача. Тому й зовнішність героїв змальована у фольклорному дусі. Головний герой твору Максим став багатим господарем, займаючись контрабандним перевезенням товарів. Але не записався, тримався громади: «А такий був: нехай тільки станеться кому з нашого села пригода — головою ляже, а вирятує, нехай зачепить хто чужий, то й не збудеться лиха: налетить, як той вихор нагальний, дощенту викорчує».

Був Максим удівцем, мав дві дочки. Катря, старша, уже на виданні, але відмовляла всім женихам, бо таємно полюбила сміливого молодого козака Семена. Батько ж сказав їй: «...Я тебе не буду ... силувати, та й за бурлаку не віддам; нехай він хоч і місяця з неба схопить». Молоді вирішили дочекатися, поки Семен стане самостійним хазяїном. Але під час бурі на Дніпрі той гине. Катря з горя топиться в річці. Максим глибоко переживає своє горе, вважаючи себе винним у загибелі дочки.

І Максим Гримач, і Катря, і козак Семен, як герої романтичного твору, — особливості яскраві, незвичайні, трагічні. Фон, на якому відбувається дія, теж незвичайний — контрабанда, страшна буря на річці, тверде батькове слово, сильне кохання, самогубство, відхід від справ і від людей Максима. Дуже поетично описується природа, коли Катря дожидає коханого. Дізнавшись про його загибель, вона сплітає вінок, вішає його над водою, а потім, коли сходить місяць, кидається з вербової гілки у воду. Ця сцена виписана з такою силою та пристрасністю, що нагадує Офелію з «Гамлета» Шекспіра.

Отже, романтичне волевиявлення характерів, емоційна наснаженість образів, використання фольклорних образів та художніх засобів в оповіданні Марка Вовчка «Максим Гримач» вказують на його романтичну спрямованість.

СУЧАСНА ЗОРОВА ПОЕЗІЯ

Будь-яка творча діяльність завжди пов'язана з пошуками нових виражальних засобів і форм. Щоб вплинути на читача, здивувати, вразити його уяву, митці слова часто зверталися до художніх експериментів. В українській поезії до експериментальних явищ належать візуальні (зорові) твори. Їх нерідко визначають також як фігурні вірші. Візуальна (зорова) поезія — вірші, які поєднують зорові й літературні елементи в одне художнє ціле.

Фігурне віршування зародилось у давні часи. В його основу покладено таке графічне оформлення, за якого рядки вірша або виділені в рядках літери складають обриси певної фігури. Таким чином поєднуються виражальні можливості звукових та візуальних мистецтв. Звідси походить і назва — візуальна, або зорова поезія.

Винахідниками зорової поезії вважають античних митців Сіммія, Теокрита, Досіада, які своїм творам надавали вигляду різних фігур — яйця, сокири, крил, вівтаря. В античні часи поєднання слова й малюнку було непоодиноким явищем. Не випадково видатний давньоримський поет Горацій говорив, що «малюнок — та сама поезія».

Особливого поширення зорова поезія набула в бароковій літературі, яка надавала формі твору виключного значення. В українському письменстві XVII–XVIII століття фігурне (курйозне) віршування використовували різні автори. До

нього зверталися Л. Баранович, Д. Туптало, А. Кальнофойський, М. Довгалевський та ін. Правила складання фігурної поезії подавали підручники Києво-Могилянської академії. Найбільш повно основи зорової поезії в нашій бароковій літературі розробив І. Величковський. У збірці «Млеко» він подав приклади понад двадцяти різних фігурних віршів.

На початку ХХ століття у новому культурному контексті українські поети продовжили традицію зорового віршування. З метою посилення впливу на читача в оформленні своїх книг вони використовували різні кольори, шрифти, знаки. Найбільш цікаві експерименти у цьому напрямі належать М. Семенкові, який видав дві збірки «поезозмалярств».

У 90-х роках ХХ століття почав активно відроджуватись інтерес до зорового віршування. При цьому плідно використовувався багатий бароковий досвід. Поети звертались до складання популярних у барокові часи акровіршів, зладжених віршів (паліндромів), віршів-лабіринтів.

Найбільш відомими представниками сучасної візуальної поезії є М. Мірошніченко, В. Женченко, М. Сарма-Соколовський, А. Мойсієнко, М. Саченко, М. Король, В. Трубай, М. Сорока, І. Іов. У пошуках найліпшого вираження своїх думок і почуттів вони розташовують рядки творів у вигляді різних фігур: піскового годинника, хреста, церкви, квітки, вулиці, дзвону, парасольки тощо. Митці виявляють себе в оригінальних творчих експериментах. Дехто залучає до поезій математичні або шахові знаки. Іноді не рядки, а самі літери набувають вигляду фігур. Поширюється використання ігрових прийомів — гри літер, шрифтів, площин зображення, кольорів. Практика зорового віршування в окремих випадках призводить до поєднання різних професій: нерідко авторами візуальних віршів виступають професійні художники-графіки. Не дивно, що зорова поезія потрапляє на виставки, де її представляють поруч із малюванням.

ЗМІСТ

ДАВНЯ ЛІТЕРАТУРА

Повість временних літ	2
Іван Вишенський	5
Слово про Ігорів похід	5
Історія русів	6
Григорій Сковорода	6

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА КІНЦЯ XVIII — 90-Х РР. XIX СТ.

Григорій Квітка-Основ'яненко	7
Микола Костомаров	9
Михайло Петренко	9
Віктор Забіла	9
Маркіян Шашкевич	10
Тарас Шевченко	10
Пантелеймон Куліш	12
Марко Вовчок	13

СУЧАСНА ЗОРОВА ПОЕЗІЯ 14

